

András Csaba

Egy szociológiai beszédmód hegemoniája

Kultúra és kapitalizmus. *Fordulat* (30), 2022/1. 315. o.

Absztrakt: A recenzió a *Fordulat* folyóirat harmincadik, „Kultúra és kapitalizmus” című számát vizsgálja. A bíráló méltatja a kiadvány szövegeit, majd a bevezető írás és a programadó tanulmány elemzésével rámutat a folyóiratszám céljai és javasolt módszertana közötti feszültségre. A kritika bemutatja, hogy bár a *Fordulat* harmincadik száma ennél többre vállalkozik, programjában a kulturális termelés politikai gazdaságtanának szempontrendszerre kizorítja azokat a kritikai diskurzusokat, melyeknek a termelt kultúra sajátosságairól lenne mondanivalójuk.

Kulcsszavak: politikai gazdaságtan, kulturális termelés, kultúraelméletek

Amikor először felmerült bennem, hogy kritikát írok a *Fordulat* folyóirat harmincadik, *Kultúra és kapitalizmus* című számáról, arra gondoltam, a bírálatom kizárólag a folyóirat termelésének körülményeire koncentrálok majd. Külön részben tárgyaltam volna a füzetek papírjához köthető ellátási láncokat, bemutattam volna az olvasószervezők láthatatlan munkáját, a nyomdász szakszervezetek küzdelmeit, a folyóiratfinanszírozás viszonyait a félperiférián – s mindeközben alig beszéltem volna a kiadvány szövegeiről. Az volt ugyanis az első benyomásom, hogy a *Kultúra és kapitalizmus* programja is valahogy így viszonyul a tárgyához: rengeteg mondanivalója van a kultúra létrehozásának körülményeiről, ám eközben figyelmen kívül hagyja azokat az elméleti hagyományokat, amelyek épp a termelt kultúra sajátosságairól mondhatnának valamit.

Mindez persze ebben a formában rendkívül sarkos megfogalmazás, és egyáltalán nem volna korrekt eljárás ennyire homogénnek láttatni a számot. Az világos, hogy a szerzők és a szerkesztők összehangolták a tevékenységüket, és megegyeztek bizonyos keretekben, az viszont már korántsem egyértelmű, hogy mind pontosan ugyanannak a programnak a szellemében járnának el. Ezért hangsúlyoznom kell: az alábbiakban megfogalmazott, általános kritika a tizenegy szerkesztő által írt *Bevezetőnek* (2–5.), a Buka Virág, Nagy Kristóf és Szarvas Márton által jegyzett programadó tanulmánynak (7–39.), illetve elsősorban a *Fordulat* folyóirat és a *Helyzet Műhely* által képviselt általános program helyi érvényesülésének szól.

Mielőtt a kritikámra rátérnék, azt is hangsúlyoznom kell, hogy a *Fordulat* a kortárs magyar baloldali tudományos élet talán legfontosabb és legélettelibb fóruma; a bírált lapszám pedig hiánypótló munka, amely számos magas minőségű tanulmányon keresztül mutatja be a kulturális termelés politikai gazdaságtani és kultúrszociológiai, materialista vizsgálatának relevanciáját. Buka, Nagy és Szarvas programszövege határozottan alapos átgondolásra érdemes javaslat. Nagyszerű, hogy Raymond Williams brit kultúrákutató meghatározó tanulmánya az alap és a felépítmény viszonyának problémájáról végre magyarul is olvasható. Katja Praznik szlovén szociológus írása sok releváns belátással szolgálva járja körül a művészeti munka láthatatlanságának kérdését. Őze Eszter nagy műveltséganyagot mozgató összehasonlító vizsgálata egy bécsi és egy budapesti „társadalmi múzeum” testreprezentációs stratégiáiról rendkívül izgalmas eszme- és kultúrtörténeti képét nyújtja a 20. század első évtizedeinek. Püsök Imola írása a folklórisztikát és a politikai gazdaságtant fuzionáló módszertana, Hock Beáta tanulmánya pedig a bankvilág felől érkező jótékonyág reflektált kritikája miatt érdekes. Patakfalvi-Czirják Ágnes és Barna Emília élelátó, ideológiakritikai tétellel bíró elemzése három eseten keresztül mutatja be a Fidesz hegemoniaépítéséhez kapcsolódó popzenei attitűdök modelljeit. Konkol Máté alapos összefoglalója a magyar filmipar függési rendszereiről nem pusztán a téma széles látókörű bemutatása miatt érdemes a figyelemre, hanem a szöveg nagyon szimpatikus, a függetlenfilmzés új útját javasoló, programszerű zárlata miatt is. Bonifert G. Rita tanulmánya a hazai divatipar helyzetéről, Szarvas Márton Mary N. Taylor amerikai antropológus könyvéről (2021) írt recenziója a magyar táncházmozgalomról nyújt átfogó képet. A számot Jean-Louis Fabiani francia szociológus előadásának írott változata zárja, egy kissé eklektikus szöveg, mely a kultúra közjoként való értelmezéséhez kötődő kérdések laza szövésű hálózatát kínálja az olvasónak. Nincs kétségem afelől, hogy a szám több szövege is megkerülhetetlen hivatkozási pont lesz saját tudományterületén.

Emellett a *Fordulat* baloldali antikapitalista mozgalmi elköteleződését magam is osztom, így a következő kritikát határozottan az elvtársiasság keretei között kívánom megfogalmazni. A szerkesztők – akik a kortárs magyar folyóiratkultúrához és más baloldali fórumokhoz mérten is példaértékű figyelemmel fordulnak Magyarország vidéki városai, valamint a határon túli magyar közösségek felé – maguk is hozzászólásra biztatják olvasóikat a lapszámbejelentőkon és a bevezető tanulmányban (9), én pedig erre a felhívásra lépek párbeszédbe velük, azzal a céllal, hogy érdemi vita alakulhasson ki a kultúrával kapcsolatos baloldali beszédmódok mai magyar viszonyai kapcsán.

Fehér Renátó lapszámról írt kritikája számos, meglátásom szerint is lényeges kérdést érint, köztük a programadó tanulmány „esztétikai tényezők iránti bizalmatlanságát”, valamint a kultúra termelésére fókuszáló perspektíva korlátait.¹ Hozzávetőlegesen ez a két kérdés lesz az, amelyekre én is koncentrálni fogok. Kritikám központi meglátása, hogy a szám programjában egy sajátos szociológiai megközelítés kiszorítja az antikapitalista kultúrkritika minden egyéb hagyományát, ami a redukcionizmus képzetét kelti az olvasóban. A *Fordulat* kultúra-száma felől nézve nem tűnnek igazán relevánsak a marxista esztétikák, a baloldali kultúraelméletek és az ideológiakritikai hagyományok, a politikai filozófia vagy az eszmetörténet: a kultúrával való adekvát foglalkozás terepe a kulturális termelés politikai gazdaságtana lesz; az egyéb beszédmódok pedig ugyan kisebb gesztusokkal rendszeresen elismert, de valójában inkább csak megtúrt szerepet kapnak. Bár szerintem abszolút legitim így közelíteni a kultúrához, de ha egy olyan „eszköztár” és „elemzési keret” kidolgozása a cél, mely a kultúra kapcsán egyaránt választ ad a „mi a helyzet?”, illetve a „mi a teendő?” kérdéseire (9.), akkor nem szoríthatók ennyire háttérbe a baloldali bölceleti hagyományok.

Kifogásom talán Katja Praznik *A művészet eltagadott gazdaságának feminista megközelítése* című, a számban publikált könyvfejezetével szemléltethető leginkább (65–85.). Praznik szövege arra mutat rá, hogy a művészethez kötődő idealizáló beszédmód csaknem teljesen láthatatlanná teszi a művészet termelését megalapozó tényleges munkát, és ez – noha az egyik „leértékelt”, a másik „felmagasztalt” (79.) – párhuzamba állítható a nők által végzett házimunka láthatatlanságával. A tanulmány szerint a „háziasszony önfeláldozásának” és „a művész önbeteljesítésének” koncepciója egyaránt e munkák fizetetlen jellegét naturalizálja (83.). Ez a belátás kétségtelenül igaz és releváns, szembeötlő azonban az is, hogy Praznik szövege a házimunka és a művészeti munka párhuzamának hangsúlyozásával nem tesz mást, mint hogy megerősíti egy kész kritikai koncepció – a *láthatatlan munka* – érvényességét egy újabb területen, és elvégzi az ehhez szükséges finomhangolást; e belátásnak ugyanakkor kultúraelméleti szempontból nincs hozadéka.

A tanulmányban ugyan szóba kerül, hogy a 20. század különböző művészei megpróbálták a művészeti termelésről alkotott képet a kreatív génusz misztikus alkotótevékenysége felől a munka képzete felé mozdítani (77.), de magáról a művészetről nem sok szó esik. A lefordított fejezetben érvényesülő szemszögből nem érdekes igazán, hogy a művészet munkaként és termelésként felfogott koncepciója milyen esztétikához vezetett például Bertolt Brecht tandarabjaiban, Kassák Lajos verseiben, El Lissitzky képein vagy

¹ „Elbeszéli-e az import mogyoróvaj vagy az import szója ízét az az elidegeníthetetlenül az ízéhez tartozó termelési folyamat, aminek végén aztán fogyasztásra kerül?” (Fehér 2022).

Dziga Vertov filmjeiben; vagyis, hogy a művészet milyen eszközöket talált saját misztifikálásának lebontásához. Praznik a tanulmányt tartalmazó könyvének előszavában leszögezi, hogy őt a *művészeti munka* koncepciója és a művészeti munkások helyzete érdekli, elsődleges célja pedig az, hogy utóbbin javítson (Praznik 2021: 3, 14). Ez persze releváns perspektíva, de nem tűnik úgy, mintha a kulturális termelés mellett a megtermelt kultúrára is komoly figyelmet fordítana.

Noha a szám saját programja szerint egyensúlyt akar teremteni az „anyagi feltételek” és a „jelentések” (8.), a kultúra „anyagi” és „szellemi összetevői” (10.) között, Praznik szövege ezt a legkevésbé sem valósítja meg. Ha pedig szemügyre vesszük a *Fordulat* szerkesztői által a *Mércén* publikált lapszámajánlót, akkor még inkább úgy tűnik, hogy a „jelentések” és a „szellemi összetevők” pólusát gyanú övezi.² Az írás szerint „[b]aloldali YouTube csatornákon, weboldalakon bevett gyakorlat, hogy filmek, könyvek vagy kiállítások ideológiáját értelmezik, kritizálják vagy javítgatják”, mellyel szemben „a *Fordulat* legutóbbi lapszáma egy olyan megközelítést kínál, ami a kultúra jelentését és termelését egységben kezeli”. Ez az „egység” tehát egy kiegyenlített helyzet korrekciójaként születik: ki akarna egy oldalra kerülni azokkal, akik online videóknak „javítgatják” kiállítások ideológiáját? A „jelentés és a termelés egységének” igénye ugyan itt is megjelenik, de eleve olyan retorikai szerkezetben, amely az egyik pólus kritikájára épül.

Az ajánlóban ezt követően a *Shrek* (Vicky Jenson, Andrew Adamson, 2001) című mesefilm a példa: ha ennek „elemzésére adnánk a fejünket a lapszám által ajánlott módszerrel, akkor nemcsak azt kellene megvizsgálnunk, hogyan zsákmányolja ki a mesevilág szereplőit egy elnyomó uralkodó a profitráta fenntartása érdekében. A filmen belüli uralmi viszonyok leleplezése mellett érdemes lenne figyelni a film termelésének a módjára is”. A „jelentés” felől tehát a *Shrek*ben csupán annyi az érdekes, hogy az egyik szereplő miként zsákmányolja ki a többi, a következő rész szerint viszont a termelés felől közelítve felsejlik számunkra a kizsákmányolt animátorok, az állami adókedvezmények és a mozihálózatok gazdasági stratégiáinak tágas horizontja. Nehéz nem észrevenni, hogy az anyaggal szemben meghatározott „szellemi összetevőkre” koncentráló fókusz szalmabábbá változott, mely csak valami tartalmi evidencia felmutatására jó, miközben a termelésre koncentráló szemlélet a bőrünkön érezhető, mégis rejtett dimenzió felé vezet bennünket.

A kultúraelmélet marxista hagyománya rendszeresen képes volt arra, hogy a kultúra materiális meghatározottságairól, valamint annak szemiotikai, retorikai, mediális és esztétikai sajátosságairól egyszerre beszéljen. Bertolt Brecht például A „*Koldusopera*”-per című esszéjében különös figyelmet fektet a termelőeszközök elosztására a filmiparban, és ágrajzon ábrázolja, hogy az eladhatóság szempontjai miként változtatják meg a művek belső szerkezetét (Brecht 1970 [1931]). Walter Benjamin *Az alkotó mint termelő* című előadásában a kulturális termelés koncepcióját helyezi előtérbe, és elszámol azzal is, hogy ennek milyen következményekkel kell járnia esztétikai nézetrendszerre vonatkozóan (Benjamin 1980 [1934]). Theodor Adorno *A felvilágosodás dialektikájának Kultúrpar* fejezetében hosszan elemzi a filmipar, valamint más iparágak összefonódásának piaci

2 Amiről a *Shrek*, a susogós melegítők és a verespataki bányatündér mesélnék. *Mérce*. Interneten: <https://merce.hu/2022/05/25/amiről-a-shrek-a-susogós-melegítők-es-a-verespataki-banyatunder-mesélnék/> (letöltve: 2022. november 13.)

következményeit, és kifejti, hogy mindez miképp vezet a kulturális megújulás lehetőségének fokozatos felszámolásához (Adorno és Horkheimer 2020 [1947]). Guy Debord *A szpektákulum társadalmában* egyszerre ír a termelési mód és a valóság tapasztalatának ettől elválaszthatatlan átalakulásáról (Debord 2022 [1967]). Fredric Jameson *A posztmodern, avagy a kései kapitalizmus kulturális logikájában* feltárja a kultúrát meghatározó gazdasági/technológiai alakulás legfontosabb lépéseit, és rámutat ezek kifejeződésére egy regény időkezelésében vagy épp a költői nyelv szintaxisában (Jameson 2010 [1991]). Ezek a példák esetlegesek, de azt jól mutatják, hogy a kultúra termelésére és a termelt kultúrára egyaránt komoly figyelmet fordító vizsgálatoknak hatalmas hagyománya van.

Buka Virágnak, Nagy Kristófnak és Szarvas Mártonnak igaza van abban, hogy „[m]ivel a kultúra anyagi és szellemi viszonyai összekapcsolódva termelődnek”, ezért „megértésükhöz és megváltoztatásukhoz együtt és egyszerre kell látnunk e két oldalt és kölcsönhatásaikat is” (32.). Az biztos, hogy ezt egyszerre kell látnunk, de az már korántsem, hogy minden elemzésben együtt kellene tárgyalni ezeket az aspektusokat: ez a szerencsés együttállás néha megvalósul, néha nem.³ Az „anyagi” és „szellemi viszonyok” a programadó tanulmányban rendszeresen megismételt (8., 9., 14., 16., 32.) és rendszeresen kerülendőnek nyilvánított (12–13., 32., 34.) szétválasztása ugyanakkor diszciplináris kérdés is, mivel a különböző összetevők vizsgálatához más és más tudományterületek rendelkeznek adekvát elemzési eszközökkel. A programadó tanulmány szerzői ezt úgy kívánják áthidalni, hogy bírálják „a tudományos világ működési logikáját”, mely „szaktudományokra szabdalja a társadalmi totalitást”, továbbá ami által „a kultúra a bölcsészettudományok és a kulturális antropológia, a gazdaság a közgazdaságtan, a társadalom a szociológia és a szociálintropológia, az állam működése pedig a jog és a politológia kizárólagos terepe” (11.). A tanulmány ugyanakkor mintha nem a diszciplináris határok felszámolását valósítaná meg, amikor a kultúra tanulmányozásának alábbi négy központi stratégiájára tesz javaslatot: (1) ne feledkezzünk meg a kultúra termelésének anyagi körülményeiről, (2) érvényesítsünk osztályszempontokat, (3) vizsgáljuk az intézményrendszert, (4) értsük meg a kulturális munka sajátosságait. Ezek, bár a szerzők a mellettük szóló érvelésben más diskurzusok szövegeire is hivatkoznak, kizárólag szociológiai szempontok, és akár-hogy is nézem, e négy javaslat közül egyik sem koncentrálna magára a kultúrára, pusztán a kulturális termelés körülményeinek leírásához kínál bevett szempontokat.⁴ E szempontok alapján elsősorban az válaszolható meg, hogy *miből, kik, mivel és hogyan* hozzák létre a kultúrát, kevésbé az, hogy *mit, miért és mire*, és pláne nem az, hogy a létrehozott dolog – a létrehozóktól függetlenül – *hogyan működik, vagy hogyan működhet*. A négy javaslat nem annyira a diszciplinák közötti átjárást példázza, hanem nagy vonalakban a bölcsészettudományokról egy termelésközpontú szociológiai beszédmódra delegálja a kultúra területét.

Mindez részben a számban használt kultúrafogalomból adódik. A minden szerkesztő által jegyzett *Bevezető*ben az alábbiakat olvassuk:

3 Egyaránt legitim – és kritikai szempontból releváns – lehet az olyan kutatás, amely a termelés körülményeire, a termelt kultúra sajátosságaira, vagy utóbbi kettőre egyszerre koncentrálna.

4 Fontos azt is szem előtt tartani, hogy a kapitalista termelési mód és a kultúra viszonya jóval magasabb absztrakciós fokon is elemezhető annál, mint ahol a termelés körülményeit és az ezekhez kapcsolódó érdekrendszereket feltáró értelmezések állnak. Ehhez a kérdéshez lásd: Márkus 2017 [1990]: 558–564; Hites 2015.

A kultúra mindenhol ott van. Ott van a gyárban, a bankban, a háztartásban, ott van a színpadon, a múzeumban és az iskolában is. Benne van a könyvekben, az osztályok gondolkodásában, abban, ahogyan szemléljük a világot. Benne van az épületek stílusában, gesztusainkban, az uralkodó osztály logikájában és a kedvenc ételünk ízében. Éppúgy átszövi az anyagi világunkat, ahogyan anyagi világunk meghatározza, milyen kultúrát termelünk intézményes, ipari vagy hétköznapi cselekvéseinkkel. (2.)

Kifejező, hogy az idézett részben a kultúra *átszövi* az anyagi világunkat, miközben utóbbi *meghatározza* az előbbit: a viszony megint csak nem tűnik éppen dialektikusnak. Ez pedig – ahogy azt Praznik írása, a *Mércés* ajánló vagy a programadó tanulmány egyes részleteinek elemzésekor már láthattuk – rendszeresen előbukkanó jelenség. Noha a *Kultúra és kapitalizmus* szám folytonosan hitet tesz az anyagi és a szellemi aspektus, valamint a termelési viszonyok és a termelt kultúra sajátosságainak egyenrangúsága mellett, az olvasónak az az érzése, hogy újra és újra „elszólja” magát. Ezt az érzést erősíti az is, hogy a számban megjelenő tanulmányok is többségükben markánsan az egyik pólus felé húznak.

Másrészt a fenti idézet kapcsán felmerül a kérdés, hogy ha ez mind a kultúra, akkor egészen pontosan mi nem az. Ha minden az, vagyis ha a kultúra egy használhatatlanná terebélyesülő fogalom, amely gyakorlatilag egyjelentésű az anyagi világ szubjektív aspektusával,⁵ akkor a kultúraelméletnek nincs többé tárgya, és így minden lényegi következmény nélkül beleoldódhat a szociológiába.

Az esztétikai, ideológiakritikai, politikafilozófiai és egyéb, interpretatív alapokon álló vagy absztraktabb kultúraelméleti hagyományokkal kapcsolatos mai baloldali szkepszist számos tényező táplálja. Az egyik az idealizmus marxi kritikája, továbbá ennek gyakori, Marx elgondolásain jócskán túlmutató kiterjesztése. A másik a *gyakorlat* előtérbe állítása az *elmélettel* szemben: a „gyakorlat” a mai magyar baloldali közbeszédben fetiszizált fogalom, az „elmélet” pedig szinte szitokszó, s míg a kultúra politikai gazdaságtani analízise szinte problémamentesen fordítható át szakszervezeti programmá, addig az elvont kultúraelméletek „gyakorlati hasznosíthatósága” korántsem ennyire magától értetődő. A harmadik a mérhetőség és a számosíthatóság kapitalista, a tudományosságban manapság egyre inkább mindent maga alá gyűrő elvárásrendszere, mely a mérhetetlent és az empirikusan nehezen igazolható automatikusan gyanúsnak tekinti, és intellektuális luxusnak minősíti. Végül azzal is számolnunk kell, hogy a kultúraelmélet presztízse talán még sosem volt ilyen alacsony a baloldali diskurzusok körében, aminek oka, hogy a kultúra fogalma összekapcsolódott a „posztmodern” sematikus, karikatúrisztikus képével,

5 A számban használt kultúrafogalom az ún. *antropológiai* meghatározáshoz áll a legközelebb, mely Márkus György összefoglalásában „a társadalmi tevékenységek mindent átfogó dimenzióját jelöli: ma ezt egy társadalom jelentéshordozó és továbbító dimenziójának neveznénk” (Márkus 2017 [1990]: 549). Márkus szerint ezt a fogalmat „nem lehet a »történelmi materializmus« fogalmi eszközeivel artikulálni”, mivel a marxizmus fogalomalkotási logikája ellentétes azzal a szemlélettel, ami ezt a fogalmat meghatározza. (Márkus 2017 [1990]: 549–550.) A *Fordulat* programadó tanulmányában a kultúra ugyanakkor Raymond Williams és Kate Crehan írásaira támaszkodva a fentitől valamelyest eltérő, a „valóság megélését” előtérbe állító meghatározást kap: „a kultúra [...] a minden ember által termelt és megélt valóság” (8.); „a kultúra az a mód, ahogy az osztályok a valóságukat megélik” (20.).

valamint a kultúrharc és az identitáspolitika fogalmaival, vagyis könnyen tűnhet baloldali szemszögből ellenséges területnek. Mindez részben érthető, de a kultúra és a kapitalizmus viszonyának szisztematikus végiggondolásakor nem engedhetjük meg magunknak, hogy ilyen előítéletek határolják le a látóterünket. A baloldali kultúraelméletek az utóbbi száz évben meggyőzően bizonyították az alap és a felépítmény, valamint az elmélet és a gyakorlat egyoldalú hierarchizálásának tarthatatlanságát, és sok fontos területet nyitottak meg a kritikai gondolkodás számára.

A *Kultúra és kapitalizmus* szám szerkesztői a folyóirat általános szemléletéhez alkalmazkodnak, mikor a *Fordulat* és a *Helyzet Műhely* jellegzetes nézőpontját a kultúra területére applikálják. Az alkalmazkodás érthető, és azon sincs mit kifogásolnunk, hogy egy konkrét program nem fogja át az érintett diskurzusok teljes hagyományát.⁶ A probléma ehelyett az, hogy a szám félreérti önmagát, amikor azt gondolja, hogy teljességében ragad meg valamit, aminek valójában csak egy részével foglalkozik. A *Fordulat* harmincadik számának programja a kulturális termelés sajátosságaira koncentrálna, nem pedig a termelt kultúra specifikumaira: nem „együtt vizsgálja a kultúra termelési és esztétikai aspektusait” (13.), hanem a termelési aspektust vizsgálja, az esztétikait pedig a termelés felől szemlélt esetleges relevanciája esetén megemlíti. A *Kultúra és kapitalizmus* teljes elméleti paradigmákat szorít háttérbe, miközben nem száll vitába velük, hanem csak kisebb szimbolikus biccentésekkel kikerüli őket. Ha a „kultúra komplex megértése” (7.) a cél, akkor a szám programjának szociológiai és politikai gazdaságtani perspektíváját ki kell tágítani a filozófia, az esztétika, a művészettörténet, az eszmetörténet és a kultúratudományok irányába. Bár a kulturális folyamatok megértéséhez a termelési viszonyok feltárása valóban elengedhetetlen első lépés, egy baloldali kultúraelméleti programban nem lehet az utolsó.

A recenzió az MTA BTK Lendület Magyar Irodalom Politikai Gazdaságtana Kutatócsoport kutatási programjának részeként, annak támogatásával készült.

Hivatkozott irodalom

- Adorno, Theodor és Max Horkheimer (2020 [1947]): A kultúripar. In (uő.): *A felvilágosodás dialektikája*. Budapest: Atlantisz, 153–207.
- Benjamin, Walter (1980 [1934]): Az alkotó mint termelő. In (uő.): *Angelus Novus*. Budapest: Magyar Helikon, 757–780.
- Brecht, Bertolt (1970 [1931]): „A »Koldusopera«-per”. In (uő.): *Irodalomról és művészetről*. Budapest: Kossuth, 93–148.
- Debord, Guy (2022 [1967]): *A spektákulum társadalma*. Budapest: Open Books.
- Fehér Renátó (2022): Hegemon kultúrlop. *Új Egyenlőség*. Interneten: <https://ujegyenloseg.hu/hegemon-kultur-lop/> (letöltve: 2022. november 13.).

⁶ Különösen, hogy a szerkesztők még reflektálnak is erre a helyzetre: „Nem állítjuk, hogy az itt vázolt javaslat kimeríti az elemzéshez szükséges összes eszközt, sőt, kimondottan reméljük, hogy sokan fogják – a használaton túl – elemzésünk kritikáján keresztül alakítani és fejleszteni azt.” (9.)

- Hites Sándor (2015): Az irodalom és gazdaság valóságáról és fiktitásáról. In: Varga Bálint és Lajtai Mátyás (szerk.): *Tény és fikció. Tudomány és művészet a nemzetépítés büvkörében a 19. századi Magyarországon*. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 131–163.
- Jameson, Fredric (2010 [1991]): *A posztmodern, avagy a kései kapitalizmus kulturális logikája*. Budapest: Noran Libro.
- Márkus György (2017 [1990]): Marxizmus és kultúraelméletek. In (uő.): *Kultúra, tudomány, társadalom. A kultúra modern eszméje*. Budapest: Atlantisz, 549–570.
- Praznik, Katja (2021): *Art Work. Invisible Labour and the Legacy of Yugoslav Socialism*. Toronto/Buffalo/London: University of Toronto Press.
- Taylor, Mary N. (2021): *Movement of the People. Hungarian Populism, Folk Dance and Citizenship*. Bloomington: Indiana University Press.

András Csaba

PTE BTK Filmtudományi és Vizuális Tanulmányok Tanszék, egyetemi adjunktus (Pécs)